

Şiiliğin Horasan Bölgesine Taşınmasında Sâdât'ın Göçü ve İmamzâdelerin Etkisi*

The Effect of Sadat's Migration and Imamzadas on the Transition of Shiism to Khorasan Region

HABİP DEMİR**

Öz: İlk Şii hareketler Hâşimoğulları adı etrafında siyasî faaliyetler şeklinde tezahür etmiş ve fikrî gelişim sürecini Irak ve özellikle Kûfe'de gerçekleştirmiş-tir. Bu hareketler, Mevâli'nin destek vermesiyle birlikte hicrî ikinci asırdan itibaren çeşitli bölgelere yayılmıştır. Bu bölgelerden birisi de İslam tarihinde özel bir konuma sahip olan Horasan'dır. Şiiliğin bölgeye taşınmasının birçok nedeni bulunmaktadır. Şii kaynaklara göre bu nedenlerden birisi Ali soyuna mensup kişilerin bölgeye göç edip halkta Ehl-i Beyt sevgisini artırmaları, böylece Şiiliğin kök salmasını kolaylaştırdıklarıdır. Bu makale bu iddianın imkânı üzerinde durmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Şiilik, İran, Horasan, Seyyid, Sâdât, İmamzâdeler.

Abstract: The first Shiite movements have appeared as political activities in behalf of Hashemites, and achieved their intellectual development process in Iraq and especially in Kufa. These movements, together with the support of Mawali, spread to various regions from the second century. One of these regions is Khorasan that has a special place in the Islamic history. There are many reasons for the transition of Shiism to this region. According to Shiite sources, one of these reasons is that the members of the descendants of Ali who migrated to this region were conducted to enhance the love of Ahl al-Bayt among the local people, and that is why, this migration helped to Shiism to facilitate rapidly in this region. This article discusses the possibility of this claim.

Keywords: Shiism, Iran, Khorasan, Sayyid, Sadat, Imamzadas.

* Bu makale, yazarın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığı "Horasan'da Şiilik" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. | İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü

Giriş

Şîa, Ali b. Ebî Tâlib'in Hz. Muhammed'in vefatından hemen sonra nass ve tayinle halife olduğuna inanan, imametin insanlığın sonuna dek, Ali'nin soyunda veya Hâşimilerde devam edeceğini ileri süren, bu imamların masum olduklarını iddia eden toplulukların ortak adı olarak kullanılmaktadır.¹ Başlangıçta Irak topraklarında tezahür eden bu hareket 2/9. asırdan itibaren siyasî, sosyal ve ekonomik nedenlerle çeşitli bölgelere yayılma sürecine girmiştir. Şii fikirlerin yayıldığı bölgelerden birisi de İslam medeniyetinin siyasî ve fikrî gelişim sürecinde eşsiz katkıları bulunan Horasan'dır. Horasan'ın sınırları üzerinde tartışmalar olmasına rağmen, ilk asırlarda Irak'ın doğusunda yer alan bütün bir İslam coğrafyasını işaret etmek amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Şiilik, hicri ikinci asrın ortalarından itibaren Kûfe'den göç eden Yemen kökenli Arap kabileler eliyle Horasan'a taşınmıştır.²

Şiiliğin Horasan bölgesinde yayılışının birçok nedeni olmakla birlikte Şii kaynaklar tarafından en fazla dillendirilen konulardan birisi, Ali soyuna mensup kişilerin bölgeye göç ederek burada Şiiliğin zemin bulmasını kolaylaştırdıkları tezidir. Bu iddia, Şiiliğin yayılışının yalnızca şahıslar ve fikirler etrafında değil, toplumsal ve kültürel olarak da arkaplana sahip olduğunu düşündürmesi bakımından dikkate değerdir. Bu makalede hicri ilk dört asırla sınırlı olarak Şiiliğin yayılma sürecinde böyle bir etkinin doğruluk değeri tartışılacaktır.

1. Sâdât

Sâdât kelimesi lügatte efendi, rehber, önder, hakîm gibi anlamlara gelen Arapça "Seyyid" kelimesinin çoğuludur. İstilahî anlamıyla, Hz. Peygamber'in Hz. Ali ile Fâtıma'dan doğan torunlarıyla onların soyundan gelenler için kullanılan bir unvandır.³ Şii literatürde imam kabul edilen kişilere ayrı bir aidiyet verme bağlamında Hz. Hasan'ın soyundan gelenler için "Hasenî Sâdât", Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler için "Hüseynî Sâdât", Musa el-Kâzım'ın soyundan gelenler için "Müsevî Sâdât"

¹ Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu, İlk Şii Fikirler ve İlk Şii Hareketler", *İslam Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*, 3. Baskı, Grafiker Yay., Ankara 2014, 160.

² Resul Caferiyan, *Târih-i Teşeyyu' der İrân, ez Âgâz tâ Karn-i Heftom-ı Hicri*, İlm Neşriyat, Tehran 1390/2011, 173.

³ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Seyyid", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII/40.

ve Ali er-Rızâ'nın soyundan gelenler için "Rezevî Sâdât" şeklinde kullanımların olduğu görülmektedir.⁴

1.1. Sâdât'ın Horasan Bölgesine Göçünün Nedenleri

Hz. Peygamber'in soyuna mensup olma gibi İslam dünyasında saygı uyandıran bir konumu bulunan Sâdât'ın yerleşik bulunduğu Hicaz ve Irak topraklarından İslam dünyasının çeşitli bölgelerine göçü birçok bakımdan önemli gelişmelere yol açmıştır. Sâdât, Peygamber ailesine mensup olmanın getirdiği karizma sayesinde buldukları bölgelerde çeşitli ayrıcalıklar kazanmış ve gittikleri yerlerin siyasî, sosyal ve ekonomik hayatında önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Sâdât'ın Horasan'a göç etmesi İslam siyasî ve sosyal tarihinin bütününe etki eden sonuçlar doğurmuştur. Horasan bölgesine yapılan göçler bir süreç dâhilinde ve bazı siyasî olayların hızlandırıcı etkisi neticesinde gerçekleşmiştir. İlk asırlarda İslam'ın doğduğu topraklar olan Hicaz bölgesinden doğuya yapılan bu göçleri hazırlayan sebepleri analiz etmek istiyoruz.

1.1.1. Zeyd b. Ali'nin 122/740 Yılındaki İsyanı

Horasan'a ilk Sâdât göçü Zeyd b. Ali isyanı sonrasında gerçekleşmiştir. Zeyd b. Ali, Kûfe'de başlattığı isyan neticesinde 122/740 yılında şehit edilmiş, ardından oğlu Yahya b. Zeyd Horasan'a kaçarak babası gibi bir isyan neticesinde Emevîler tarafından 125/743 yılında öldürülmüştür. 61/680 yılındaki Kerbelâ olayından sonra Ali soyuna mensup birinin uğradığı en trajik olaylardan sayılan bu isyanlar, Emevîlerin bu aileye olan baskısının artmasına yol açmış ve onları uzun bir aradan sonra iktidar açısından potansiyel tehlike haline getirmiştir. Nitekim bu baskıdan rahatsız olan bazıları hilafet merkezinden uzak olan Horasan bölgesine göç etmişlerdir. Yahya b. Zeyd'in, Ali soyundan Horasan'a giden ilk kişi olduğu düşünülmektedir.⁵ Yahya'nın ardından Hüseyin b. Zeyd b. Ali (2./8. asır)'nin evladından bazıları Kum yakınlarındaki Âbe şehrine göç etmişlerdir.⁶ Bu kişilerin isimleri bilinmemekle birlikte

⁴ Heyet, *Dâyiretu'l-Meârif-i Teşeyyu'*, "Sâdât" maddesi, Neşr-i Şehîd Muhibbî, Tehran 1381/2002, IX/150.

⁵ İmamların neslinden gelen şahısların ilk olarak Haccâc b. Yusuf'un baskısıyla İran topraklarına göç ettiği iddia edilse de (Bkz. Mustafa Öz, "İmamzâde", *DİA*, İstanbul 2000, XXII/209.) bu bilgiyi doğrulamak mümkün görünmemektedir.

⁶ Ebû İsmail İbrahim b. Nâsır İbn Tabâtabâ (479/1086'da hayatta), *Müntekiletu't-Tâlibiyye*, thk. Seyyid Muhammed Mehdî, Seyyid Hasan el-Horasan, *Mektebetu'l-Haydariyye*, Necef 1388/1968, 34.

bunlardan birisi olan Muhammed b. Hüseyin b. Zeyd (2./8. asrın sonları)'nin Rey'de yaşadığı ve herhangi bir siyasî olaya karışmayarak hadis rivayeti ile iştigal ettiği zikredilmektedir.⁷

1.1.2. Muhammed b. Abdullah Nefsu'z-Zekiyye'nin İsyanı

Muhammed b. Abdullah (ö. 145/762)'in Abbasîlere karşı girişmiş olduğu isyan sonrasında oğlu Abdullah el-Eşter'in Horasan'ın doğu ucunda bulunan Kâbul şehrine gittiği ve orada bir süre yaşadığı bilinmektedir. Burada Muhammed el-Kâbûlî adlı bir oğlu olmuş ve ondan sonra nesli Horasan'ın diğer şehirlerine dağılmıştır.⁸ Muhammed b. Abdullah'ın ardından kardeşi Yahya b. Abdullah, Medine'de Şehîd-i Fah olarak bilinen Hüseyin b. Ali (ö. 169/786)'nin isyanına katılmış ve isyanın başarısızlıkla neticelenmesinin ardından yanına bazı Kûfe'lileri de alarak Deylem bölgesine kaçmıştır.⁹ Bilindiği kadarıyla Ali soyundan Deylem bölgesine ilk gelen kişi Yahya b. Abdullah'tır. Onun ardından birçok kişi sığınma yeri olarak Deylem-Taberistan bölgesini tercih etmiş ve bu göçler, Hasan b. Zeyd'in 250/864'de bölgede ilk Zeydî devletini kurmasına yardımcı olmuştur.

1.1.3. Ali er-Rızâ'nın Horasan'a Gelişi

Horasan'a yapılan en büyük göç dalgası, Şii imamlarından Ali er-Rızâ (ö. 203/818)'nin Me'mun (ö. 218/833) tarafından Horasan'a çağrılmasından sonra meydana gelmiştir. Ali er-Rızâ'nın Me'mun tarafından Abbasî tahtının veliahtı ilan edilmesi, o güne kadar Ali soyu tarafından gerçekleştirilen isyan hareketlerine karışmayıp Medine ve Kûfe merkezli içine kapanık halde yaşayan İmamî cemaati ile halifelüğün zor kullanılarak elde edilip Ali soyundan birisine verilmesi ilkesiyle mücadele eden Zeydî grupları yeni bir durumla karşı karşıya getirmiştir. Birçok bakımdan önemli sonuçlar doğuran bu gelişme, Hicaz ve Kûfe'ye sıkışan ve isyan potansiyeli taşıdıkları için gözetim altında tutulan Sâdât açısın-

⁷ Necmuddin Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Alevî el-Ömerî (ö. 466/1073), *el-Mecdi fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, thk. Ahmed el-Mehdevî ed-Dâmegâni, 2. Baskı, Mektebetu Âyetullah Mar'aşi Necefî, Kum 1380/2001, 358.

⁸ Ebi Nasr Sehl b. Abdullah el-Buhârî (ö. 4./10. asır), *Sırru's-Silsileti'l-Aleviyye fi Ensâbi's-Sâdâti'l-Aleviyye*, thk. Seyyid Mehdi Recâi, Kum 1389/2011, s. 30; İbn Tabâtabâ, *Müntekaletu't-Tâlibiyye*, 283.

⁹ Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbn Taktakî (660-709/1262-1309), *el-Esili fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Mehdi Recâi, Kum 1433/2012, 110-11.

dan, farklı bölgelere yapılan toplu göçlerin önünü açmıştır. Bu göçler, bir yandan yeni Müslüman toplumlarda dinin yerleşmesini sağlamak, diğer yandan iktidar muhalifi olma potansiyeline sahip kişilerin gözden uzak yerlerdeki propaganda gücünü artırmak anlamına geliyordu.

Ali er-Rızâ'nın Horasan'a gitmesinin ardından ilk olarak kız kardeşi Fâtıma bt. Musa'nın birçok akrabasıyla birlikte Horasan'a doğru yola koyuldukları görülmektedir. Ancak bu göç yarım kalmış ve Fâtıma, Kum'a yakın bir yerde hastalanarak 201/816 yılında vefat edince geride kalanlarının bir kısmı buradan Horasan'ın bazı şehirlerine göç etmiştir.¹⁰ Fâtıma'nın Kum'da defnedilmesi, Alioğulları taraftarı kesimlerin göç etmiş olduğu ancak o güne kadar çok fazla bilinmeyen Kum şehrini İmâmî topluluklar açısından kutsal bir merkez haline getirmiş ve bu durum günümüze kadar devam etmiştir.¹¹

Fâtıma'nın ardından Musa el-Kâzım'ın neslinden çok sayıda kişinin Horasan bölgesine göç ettiği kaydedilmektedir.¹² Bunlardan Ahmed b. Musa el-Kâzım, Kum'da bir süre yaşamış ve daha sonra akrabalarıyla birlikte güneydeki Tabes yolundan Horasan'a giderken Şiraz şehrinde vefat etmiştir.¹³ Ahmed b. Musa'nın Şiraz şehrindeki türbesi, günümüzde İran'da Şiiler tarafından en çok ziyaret edilen mekânlarından birisidir.¹⁴ Ali er-Rızâ'nın Horasan'da vefat ettiği haberi alınınca, o sırada bu bölgeye göç etmekte olan Sâdât'a mensup birçok kişi güzergâhlarını Taberistan ve Deylem bölgesine çevirmiş, çoğu ise Rey, Kum ve civarda

¹⁰ Hasan b. Muhammed b. Hasan Kumî (ö. 4./10. asrın sonları), *Târîh-i Kum*, trc. Hasan b. Abdulmelik Kumî, İntişarât-ı Zâir, Kum 1385/2006, 308-311.

¹¹ Kum şehrinin günümüz İran'ında sahip olduğu dinî ve toplumsal konum hakkında bir değerlendirme için bkz. Habip Demir, "31 Mayıs-10 Haziran 2013 Tarihleri Arasında İran'da Düzenlenen "Şii-Sünnî İlişkileri" Çalıştayı ve İran Gezisi'ne Ait Notlar", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2013), ss. 159-195.

¹² Ali er-Rızâ'nın veliahtlığı sonrası başta kardeşleri olmak üzere ailesinden çok sayıda kişinin başta Rey olmak üzere Irak-ı Acem denilen bölgeye yerleştikleri ve Ali er-Rızâ'nın vefat haberini alınca Deylem ve Taberistan'a yöneldikleri zikredilmektedir. (Bkz. Seyyid Nasıruddin Mar'âşî (ö. 892/1486), *Târîh-i Taberistan Rûyân ve Mâzen-derân*, Tehran 1345/1966, 127.)

¹³ el-Buhârî, *Sırru's-Silsileti'l-Aleviyye*, s. 73; Ahmed b. Musa'nın, kardeşi Ali er-Rızâ'nın vefatından sonra Şiraz'da isyan ettiği ve bunun neticesinde öldürüldüğü rivayet edilmekte ise de bunu delillendirecek diğer belgeler mevcut değildir. (Krş. Celil İrfanmeniş, *Muhâcîrân-ı Mûsevî*, Emir Kebir, Tehran 1391/2012, 81-133.)

¹⁴ Ahmed b. Musa'nın Belh, Yemen, İsferyân, Bağdad gibi şehirlerde defnedildiği ile ilgili farklı rivayetler olmakla birlikte Şiraz en doğru olanıdır. Günümüzde türbesi "Şâh-çerâğ" adıyla bilinmektedir. Ahmed b. Musa'nın türbesinin ortaya çıkarılması ve etrafının çevrilerek görkemli hale getirilmesi Atabek Muzafferuddin Sa'd b. Zengî (623/1226-658/1259) dönemine aittir. (Bkz. İrfanmeniş, *Muhâcîrân-ı Mûsevî*, 222.)

bulunan küçük şehirlerde kalmışlardır. Bunlar arasında yer alan, Musa el-Kâzım'ın torunu Hamza b. Hamza b. Musa el-Kâzım, Horasan'a yerleşmiş ve burada ölenlerin ilki olarak kayıtlara geçmiştir. Hamza'nın neslinden bazıları ise Belh şehrine yerleşmişlerdir.¹⁵

1.1.4. Taberistan Zeydî Devleti'nin kurulması (250/864)

Sâdât, Ali er-Rızâ'nın 203/818'de vefat etmesinin ardından Abbasilerle yaşanacak muhtemel sıkıntıları dikkate alarak, iktidarın baskısının nispeten daha az hissedileceği Deylem ve Taberistan'a yönelmiştir. Rey'de yaşamakta olan Hasan b. Zeyd'in Taberistan'a giderek buradaki yerel halkın da desteğiyle Zeydî devletini kurması, o zamana kadar iktidar baskısına uğrayan ve çeşitli şehirlerde dağınık halde yaşayan Sâdât için bu bölgeyi sığınılacak güvenli bir liman haline getirmiştir. Buralara yerleşen ilk kişiler akrabalarını da çağırarak yeni devletin oluşumunda her türlü desteği vermişlerdir. Bu destek Sâdât'ı siyasi bir tavır almaya itmiş, bunun neticesinde Horasan'da hüküm süren Tâhirilerle Taberistan Zeydî devleti arasında Sâdât üzerinden büyük bir mücadele yaşanmıştır. Bu dönemde Sâdât'a mensup bazı kişilerin Nişâbur'da yakalanarak hapsedildiği ve öldürüldüğü kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁶

1.2. Sâdât Göçlerinin Horasan Şehirlerine Dağılımı

Horasan şehirlerine göç eden Sâdât ile ilgili kaynaklarda geçen bilgilerden hareketle Cürcan'a 32, Deylem'e 6, Râvend'e 3, Rey'e 66, Tâlikan'a 2, Tabes'e 2, Tus'a 6, Kum'a 23, Merv'e 8, Nişâbur'a 21 kişinin göç ettiği anlaşılmaktadır.¹⁷ Bu isimlere yakından bakıldığında, genellikle Hz. Ali'den sekiz veya dokuz kuşak sonraki isimler olduğu ve bu göçlerin 3./9. asırda yoğunlaştığı görülmektedir.

Hicaz ve Irak'tan Horasan bölgesine yapılan Sâdât göçleri mevzu bahis edildiğinde Kum şehrine ayrı bir yer açmak gerekmektedir. Şehrin Ali soyunun göç merkezlerinden biri olmasında Kûfe'den gelerek buraya yerleşen Eş'ar kabilesinin desteğinin yanında iktidarın baskısından

¹⁵ el-Ömerî, *el-Mecdî fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, 310.

¹⁶ Bunlardan birisi de Hasenî soydan gelen ve 260/874 yılında hapisnede ölen Hüseyin b. İbrahim b. Abdurrahman b. el-Kâsım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib'dir. (Bkz. el-Buhârî, *Sırru's-Silsileti'l-Aleviyye*, s. 50); Yine Ali soyundan Cafer b. Muhammed b. Cafer b. Hasan b. Ali b. Ömer b. Ali b. Hüseyin, Rey'de isyan etmiş ardından yakalanarak Nişâbur'da Muhammed b. Tahir'in hapishanesinde ölmüştür. (Bkz. el-Buhârî, *Sırru's-Silsileti'l-Aleviyye*, 92.)

¹⁷ Caferiyan, *Târih-i Teşeyyu' der İrân*, 239.

nispeten uzak bir konumda olması etkili olmuştur. Ayrıca Fâtıma bt. Musa el-Kâzım'ın buraya defnedilmesi de 3./9. asırdan itibaren şehre yapılan göçleri artırmıştır.

Kum'a göç edenler arasında, Hasenî soya mensup olup burada yerleşen ilk kişilerden birisi Ebû Hâşim Muhammed b. Ali b. Ubeydullah b. Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (3./9. asır)'dir.¹⁸ Onun hangi şehirden buraya geldiği bilinmemektedir. 3./9. asırda Taberistan ve Horasan şehirlerinden Kum'a doğru yoğun bir göçün olduğunu söylemek mümkündür. Bu dönemde, Taberistan'dan Kum'a göç eden Ebû'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed b. Cafer b. Abdurrahman b. el-Kâsım b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib (3./9. asır)'in burada bir süre yaşadığı zikredilmektedir. Ebû'l-Kâsım, ömrünün sonlarında tekrar Taberistan'a göç ederek orada vefat etmiştir.¹⁹ Ebû'l-Kâsım'ın oğlu Tâhir, 3./9. asrın sonlarında Taberistan'dan Kum'a göç etmiş ve Eş 'ar kabilesinden Hasan b. Hammâd'ın kızıyla evlenmiştir. Tâhir'in oğullarından Ali b. Tâhir (4./10. asır) önce Kum'dan Rey'e oradan da Nişâbur'a göç etmiştir. Diğer oğlu İsa b. Ahmed Taberistan'dan Rey'e göç etmiştir. İsa'nın oğullarından Ahmed b. İsa Rey'den Kum'a göç etmiş ve buraya yerleşmiş, Hasan b. İsa ise Rey'de kalarak ticaretle uğraşmış ve 370/980'de vefat etmiştir.²⁰

Hüseyinî Sâdât'tan Kum'a göç eden ilk kişinin Ebû'l-Hasen Hüseyin b. Hüseyin b. Cafer b. Muhammed b. İsmail b. Cafer es-Sâdık (3./9. asır) olduğu zikredilmektedir.²¹ Onunla aynı dönemde 256/869 yılında Musa (el-Müberka ') b. Muhammed b. Ali b. Musa er-Rızâ (ö. 296/908), Kûfe'den Kum'a göç etmiştir. Burada bir süre kaldıktan sonra Kum yakınlarında bulunan Kâşân'a gitmiş ardından Kum'daki Arapların isteğiyle Kum'a tekrar dönerek, Kûfe'den kız kardeşlerini de çağırıp burada

¹⁸ Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 301.

¹⁹ Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 304.

²⁰ Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 304-305.

²¹ Ölüm tarihi bilinmeyen Ebû'l-Hasen ile ilgili anlatılan rivayette onun Hasan el-Askerî'nin yaşadığı dönemde Kum'a göç ettiği yani 3./9. asırda yaşadığı anlaşılmaktadır. İlgili rivayete göre Ebû'l-Hasen, açıktan şarap içtiği için önce Kum'un lideri Ahmed b. İshak el-Eş 'arî (ö. 3./9. asrın sonları) tarafından kötü muamele görmüş; ardından Ahmed, Hasan el-Askerî'nin yanına gittiği bir sırada ondan yüz bulamayınca üzülmuş ve Hasan el-Askerî de ona "Sen benim ailemden birine yüz vermedin!" şeklinde cevap vermiştir. O da onun içki içtiğini bu yüzden kötü davrandığını söyleyince Hasan el-Askerî, "Her ne olursa olsun önce Sâdât'a iyi davranacaksın!" demiştir. (Bkz. Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 306-308.)

kalmış ve 296/908'da Kum'da vefat etmiştir. Öldükten sonra onun adına bir türbe yaptırılmış ve sonraki Sâdât'tan birçok kişi *Meşhed-i Musa* adlı bu yere defnedilmiştir.²² Onun ardından Ebû Ali Muhammed b. Ahmed b. Musa b. Muhammed b. Ali er-Rızâ (ö. 315/927) birçok akraba-sıyla birlikte Kum'a yerleşmiştir.²³

Kum şehrinin Sâdât'a gösterdiği ilgi bazen şehre yerleşmek istemeyenleri bile cezbetmiş ve bu ilgi karşısında Sâdât'a mensup kişilerin fikirlerini değiştirdikleri olmuştur. Bunlardan birisi Ebû Abdullah İshak b. İbrahim b. Musa el-Kâzım'dır. İshak b. İbrahim, Horasan ve Taberistan taraflarına giderken Kum şehrini ziyaret etmiştir. Burada şehrin yerli Arapları onu ilgiyle karşılayıp Kum'da kalmasını isteyince buraya yerleşmeye karar vermiştir. Onun oğlu Ebû Ali Ahmed b. İshak b. İbrahim (3./9. asır) Kum'dan Âbe'ye gitmiş²⁴ ve burada bir süre yaşamıştır. İshak b. İbrahim gördüğü ilgi üzerine yeğeni Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Hasan b. İbrahim b. Musa (3./9. asır)'yı Kûfe'den çağırarak Kum yakınlarındaki Âbe'ye yerleşmesini sağlamıştır. Muhammed b. Hasan evladiyla birlikte orada kalıp Ali soyunun işlerinden sorumlu nakiplik görevinde bulunmuştur.²⁵

3./9. asırdan itibaren Kum şehrinin siyasi bir tavır olarak zor durumlarda Alioğullarının sığınabileceği yerler arasında olduğu görülmektedir. Örneğin, 245/860 yılında Basra'da meydana gelen Zenc isyanı sonrasında Abdullah b. Hasan'ın evlatlarından biri olan Eftas, Basra'dan Kum'a gelmiş ve burada yerleşmiştir.²⁶ Bunların dışında 3./9. asır'da Muhammed b. el-Hanefiyye neslinden gelen birkaç kişinin Rey, Kum ve Kazvin şehirlerinde olduğu bilgisi bulunmaktadır.²⁷

Sâdât'ın göçü Büveyhîler'in Horasan topraklarındaki egemenliğinin ardından 4./10. asırda artarak devam etmiştir. Muhammed b. Hüseyin b. Cafer b. Muhammed b. Cafer es-Sâdık, 332/943 yılında önce Cürcan'dan Belh'e gitmiş bir süre burada yaşadıkten sonra Buhara ve Semerkand'a

²² Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 311-313; Cemâlüddin Ahmed b. Ali ed-Dâvûdî İbn 'Anbe (ö. 828/1424), *Umdetü't-Tâlibi's-Suğrâ fî Nesebi Âli Ebî Tâlib*, thk. Seyyid Mehdî er-Recâi, Kum 1430/2009, 113

²³ Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 314-316.

²⁴ Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 320-321; İbn Tabâtabâ, *Müntekiletü't-Tâlibiyye*, 33.

²⁵ Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 320-321.

²⁶ Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 330.

²⁷ İbn Tabâtabâ, *Müntekiletü't-Tâlibiyye*, 35.

giderek 355/965 yılındaki vefatına kadar burada bulunmuştur. Abdullah b. Hüseyin b. Cafer ise Nişâbur'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir.²⁸

2. İmamzâdeler

Şii gelenek açısından son derece önemli bir konumu bulunan İmamzâdeler, Ali soyundan imam olarak kabul edilenlerin erkek evladına ve bunların neslinden gelenlere unvan olarak verilmektedir.²⁹ Ancak sonraki asırlarda bu kişilerin türbelerine verilen özel bir ıstılahî anlama kavuşmuştur. İmamzâdeler, yaşadıkları dönemin aksine ölümlerinden sonra türbeleri etrafında oluşturulan manevî iklim sayesinde Şiiliğin günümüzde de bütün boyutlarıyla teneffüs edildiği ve yaşatıldığı mekânlar haline getirilmiştir. Türbelerin bu özelliği erken dönemlerden itibaren Horasan'da İmâmiyye'nin sosyo-politik arka plana sahip olmasını sağlamıştır. Günümüzde İran'da resmî kayıtlara göre toplam 4653 adet kutsal kabul edilen kabir bulunmaktadır.³⁰ Bunlar arasında İmamzâde olarak kayda geçenler ise 450 civarındadır.³¹

İmamzâdelerin İran dini hayatında rol oynamaya başlaması 3./9. asırda Taberistan'da kurulan Zeydî devletinin çabaları, Büveyhî emirlerinin bu türbelere gösterdiği tazim ve Selçukluların Şii veziri Mecdülmülk'ün gayretleriyle olmuştur. Abdulcelil er-Râzî'nin de vurguladığı gibi, özellikle Mecdülmülk, Horasan'dan Hicaz'a kadar olan bölgedeki birçok İmam ve İmamzâde kabrini onarmış ve onları daha rahat ziyaret edilebilecek mekânlar haline getirmiştir.³²

Horasan'da bilinen en eski İmamzâde türbesi Kâşân şehri yakınl-

²⁸ el-Buhârî, *Sırru's-Silsileti'l-Aleviyye*, 83.

²⁹ M. Neccârî Sehlâbâdî, *İmamzâdegân-ı İrân ve Bekâ-ı Müteberrika*, Müessesesi-i Ferhengî-yi İntişârât-ı Hâtem, Meşhed 1390/2011, 22.; Öz, "İmamzade", 209.

³⁰ Bunların günümüzdeki eyaletlere göre dağılımı ise şu şekildedir: Fâris: 820; Mâzen-derân: 762; Gilân: 579; Isfahan: 505; Tehran: 492; Horasan: 261; Büşehr: 202; Hûzistan: 155; Merkezi: 155; Semnân: 143; Hemedân: 89; Kirman: 77; Yezd: 64; Bahtiyârî: 56; Luristan: 50; Erdebîl: 47; Hürmüzgân: 42; Doğu Azerbaycan: 37; Kehgilûye ve Buveyrahmed: 35; Eylâm: 28; Kirmanşâh: 28; Batı Azerbaycan: 24; Sistan-Belûcistan: 2 adettir. (Bkz. İrfanmeniş, *Muhâcirân-ı Mûsevî*, 33.)

³¹ M. Neccârî Sehlâbâdî, *İmamzâdegân-ı İrân*, 4-21.

³² Abdulcelil er-Râzî (560/1164'da hayatta), *Nakd: Ba'du Mesâlibi'n-Nevâsıb fi Nakdi Ba'du Fedâihi'r-Revâfiz*, thk. Mir Celaleddin Muhaddis Urmevî, Dâru'l-Hadis, Kum 1391/2012, s. 90-91; Büveyhîler döneminde Şii ziyaret yerlerinin öneminin artması hakkında bkz. Metin Bozkuş, *Büveyhîler ve Şiilik*, Sivas 2003, s. 140-148; Şii ziyaret yerleriyle ilgili benzer bir çabayı da İlhanlılar döneminde Gazan han Bağdat, Şiraz ve İsfahan'da göstermiştir. (Bkz. Hanifi Şahin, "Câmiu't-Tevârih'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *bilig*, 73 (2015), 220-221.)

rında bulunan Ali b. Muhammed el-Bâkır (2./8. asır)'a aittir.³³ Ali b. Muhammed'in nesebi ile ilgili şüpheler bir yana³⁴ türbesinin en erken Selçuklular döneminde ortaya çıkarıldığı bilinmektedir. Fadl ve Süleyman b. Musa'nın kabirlerinin de Kum'a yakın Âbe şehrinde, Abdullah b. Musa'nın da Evcân şehrinde medfûn olduğu zikredilmektedir.³⁵

2.1. Horasan'daki Meşhur İmamzâde Türbeleri

Fâtıma bt. Musa b. Cafer (Fâtıma-i Ma' sûme): Fâtıma bt. Musa b. Cafer (ö. 201/816) ve onun Kum'da bulunan türbesi hem geçmişte hem de günümüzde Şiî dünyası için oldukça önemli bir mevkiye sahip olmuştur. Tûs (Meşhed) şehrinde bulunan kardeşi Ali er-Rızâ'nın türbesinden sonra Horasan'ın en çok ziyaret edilen ikinci dinî mekânıdır. Bunun yanında türbesi etrafında ilk asırlardan itibaren oluşturulan menkıbeler ve dinî ritüeller yoluyla da şehrin Şiî kimliğinin kazanılması ve sonraki kuşaklara aktarılmasında etkin bir rol oynamıştır.

Fâtıma'nın Kum'a gelişi ve burada yaşadıkları Şiî kaynakların en çok önem verdiği konulardan birisidir. Bu olayda ilk bahseden kaynaklardan birisi *Târih-i Kum*'dur. Ona göre Fâtıma, kardeşi Ali b. Musa er-Rızâ Merv'de bulunduğu sırada onu ziyaret etmek istemiş ve Medine'den Horasan'a doğru yola koyulmuştur. Sâve civarında hastalanınca "Kum ile bizim aramızda ne kadarlık bir mesafe var?" diye sormuş, on fersah olduğu söylenince kervanını Kum'a yöneltmiştir. Burada Musa b. Hazrec b. Sa'd el-Eş'arî'nin evinde on yedi gün misafir olduktan sonra vefat etmiştir. Kabrinin bulunduğu yere ilk olarak hasırdan bir gölgelik yapılmış daha sonra Muhammed b. Ali er-Rızâ'nın kızı Zeyneb tarafından üzerine bir kubbe inşa ettirilmiştir.³⁶ Onun türbesi, inşa edildiği ilk günlerden itibaren Şiilerin yoğun ziyaretlerine uğramış ve burayı ziyaretle ilgili üretilen menkıbe edebiyatıyla da şehirde Şiiliğin kalıcılığında önemli rol oynamıştır.

³³ Abdulcelil er-Râzi, *Nakd*, 648.

³⁴ et-Tûsî, Cafer es-Sâdık'ın ashabı arasında Ali b. Muhammed b. Ali b. Hüseyin adlı birinden bahsetmektedir. (Bkz. Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî (ö. 460/1067), *Ricâlu't-Tûsî*, thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî, Neşru'l-İslâmî, 5. Baskı, Kum 1430/2009, 244.); İbn Taktakî, Muhammed el-Bâkır'ın bu isimli bir oğlundan bahsetmekte ancak onun kabrinin Bağdat'ta olduğunu zikretmektedir. (Bkz. İbn Taktakî, *el-Esli fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, 148.)

³⁵ Abdulcelil er-Râzi, *Nakd*, 648.

³⁶ Hasan b. Muhammed Kummi, *Târih-i Kum*, 308-309.

Şiî edebiyatında Fâtıma'nın kabri ile ilgili yüzlerce rivayet ve keramet aktarılmaktadır. Özellikle en erken kaynaklarda da yer alan ve bu kabri ziyaret etmenin cennete girmek demek olduğu ile ilgili rivayet,³⁷ günümüzde dahi şehrin görülebilir bütün yerlerine yazılarak bu ziyaret mekânının kudsiyeti zihinlerde sürekli canlı tutulmaktadır. Fâtıma'nın türbesinin yapılmasının ardından onun bulunduğu yerin etrafına birçok kişi defnedilmiştir. Onun türbesinin hemen yanında "Makbere-i Şeyhân" adlı bir mezarlıkta özellikle ilk dönemlerde Şiî imamların raviliğini yapan Zekeriya b. Âdem, Âdem b. İshak, Zekeriya b. İdris gibi isimler defnedilmiştir. Özellikle Safeviler'den itibaren ulemâdan önemli isimler de buraya gömülmeye devam etmiştir. Günümüzde de önemli bir ziyaret mekânı olarak varlığını korumaktadır.

Abdulazim el-Hasenî: Rey şehrinde bulunan ve Şiîler açısından en önemli mekânlardan birisi Abdulazim el-Hasenî türbesidir.³⁸ "Şah Abdulazim" olarak da bilinen Abdulazim b. Abdullah b. Ali b. el-Hasen b. Zeyd b. el-Hasen b. Ali b. Ebî Tâlib'in³⁹ in hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Onun Şiî hadis kitaplarında Ali er-Rızâ, Muhammed el-Cevâd ve Ali el-Hâdî'den rivayetleri olduğu görülmektedir.⁴⁰

Türbesi, ilk olarak Taberistan hâkimi Muhammed b. Zeyd (ö. 287/900) döneminde Abdulazim'in vefatından 20 yıl kadar sonra yaptırılmıştır. Ancak türbenin Şiîler açısından önem arz etmeye başlaması Büveyhîler dönemine rastlamaktadır. Türbe, dönemin kudretli vezirlerinden Sâhib b. Abbâd tarafından çeşitli eklemelerle ziyarete elverişli bir hale çevrilmiş, Selçuklu vezirlerinden Mecdü'l-Mülk zamanında restore edilerek tamamlanmıştır.⁴¹ Abdulazim'in ardından değişik dönemlerde türbeye çok sayıda kişi daha defnedilmiştir. Türbenin ilk dönem Şiî edebiyatında imam türbelerinin ardından önemli bir konumu olduğu görülmektedir.⁴²

³⁷ Cafer b. Muhammed İbn Kûleveyh el-Kummi (ö.368/978), *Kâmilu'z-Ziyârât*, thk. Cevad el-Kayyûmî, 5. Baskı, Neşru'l-Fukaha, Kum 1429/2009, 536.

³⁸ Abdulcelil er-Râzi, *Nakd*, 648.

³⁹ el-Buhârî, *Sırru's-Silsileti'l-Aleviyye*, 52.

⁴⁰ Azizullah Utâridî, *Abdulazim el-Hasenî Hayâtuhu ve Müsneduhu ya Zindegâni-yi Hazret-i Abdulazim Aleyhi's-Selam*, Çaphane-i Haydarî, Tehran 1342/1963, 27.

⁴¹ Asgar Kâidân, *Âsitan-ı Mukaddes-i Hazret-i Abdulazim Hasenî*, Daru'l-Hadis, Kum 1382/2003, 78.

⁴² İbn Kûleveyh, *Kâmilu'z-Ziyârât*, 537.

İmamzâde Hamza: Rey'de medfûn olduğu söylenen Musa el-Kâzım'ın oğludur. Abdulcelil er-Râzî, *Nakd*'da bu mezarın Hamza'ya nisbetini vurgulamıştır.⁴³ Ondan sonra gelen yazarlar da bunu aynen kabul etmişlerdir. Safeviler'in soyunun da Hamza b. Musa'ya dayandığı kabul edildiği için⁴⁴ türbenin önemi oldukça artmıştır. Hamza, kardeşi Ali er-Rızâ Horasan'a gidince onunla gelmiş ve Rey'de vefat etmiştir. Abdulazim el-Hasenî'nin, Rey'e gelince o güne kadar bilinmeyen bu kabri ortaya çıkararak, burayı sürekli ziyaret ettiği zikredilmiştir.⁴⁵

İmamzâde Tâhir: Tam adı, Tâhir b. Muhammed (Müberka') b. Muhammed b. Hasen b. Hüseyin b. İsa b. Yahya b. Hüseyin b. Zeyd b. Ali b. Hüseyin'dir.⁴⁶ 300-310/912-922 yılları civarında Rey'e gelmiş ve burada vefat etmiştir. Büveyhîler döneminde mezarı yaptırılmıştır.⁴⁷

İmamzâde Abdullah: Tam adı, Abdullah Ebyaz b. Abbas b. Muhammed b. Abdullah-ı Şehid b. Hasan-ı Eftas b. Ali b. Ali b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib'dir.⁴⁸ *Târih-i Kum*'da Ebyaz lakabıyla anılan Ebû Abdullah el-Ebyaz b. el-Hüseyin b. Abdullah ve onun yakınlarının Rey'e geldiği ifade edilmektedir.⁴⁹ Buna göre Rey'de medfun kişinin Abdullah Ebyaz b. Abbas mı, oğlu Ebû Abdullah Hüseyin mi yoksa onun soyundan olup Rey'e yerleşenlerden biri mi olduğu tartışmalıdır.⁵⁰

İmamzâde Mahrûk:⁵¹ Muhammed b. Muhammed b. Zeyd'in Nişâbur'da bulunan türbesidir.⁵² Muhammed b. Muhammed, Ebû's-

⁴³ Abdulcelil er-Râzî, *Nakd*, 648.

⁴⁴ Hüseyin Kerîman, *Rey-i Bâstân*, 2. Baskı, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Şehid Beheştî, Tehran 1371/1992, I/395-397

⁴⁵ Kâidân, *Âsitan-ı Mukaddes-i Hazret-i Abdulazim Hasenî*, 69

⁴⁶ İbn Tabataba, *Müntekiletü't-Tâlibiyye*, 163.

⁴⁷ Kâidân, *Âsitan-ı Mukaddes-i Hazret-i Abdulazim Hasenî*, 73.

⁴⁸ Kerîman, *Rey-i Bâstân*, I/398.

⁴⁹ Hasan b. Muhammed Kummî, *Târih-i Kum*, 331.

⁵⁰ Abdulcelil er-Râzî'ye göre Rey'de medfûn kişi Ebû Abdullah el-Ebyaz'dır. (Bkz. *Nakd*, s. 648); Kerîman, *Rey-i Bâstân*, I/401.

⁵¹ Muhammed Deştî, *Târih-i Teşeyyu' der Nişâbur ez Âğâz tâ Hamle-i Moğol*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Müessesesi-yi Âmûzişî ve Pejuhişî-yi İmam Humeyni, Kum trz., 146.

⁵² el-Hâkim Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbüri (ö. 405/1014), *Târih-i Nisâbur*, tıs. Halife en-Nisâbüri, thk. Behmen Kerîmî, Tahran 1339/1960, 144; Kabrin Merv'de bulunduğu da zikredilmiştir. (Bkz. İbn Funduk Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kasım b. Zeyd (ö. 565/1169), *Lübâbu'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb*, thk. Seyyid Mehdi er-Recâî, Mektebetü Ayetullah Mar'aşî Necefî, 2. Baskı, Kum 1385/2007, I/306); Deştî, Zeydî akideye sahip olduğu bilinen İmamzâde Mahrûk'un kabrinin Ali er-Rızâ tarafından ziyaret edilmesini izah edebilmek için bir teori üretmekte ve şöyle demektedir: "Ebû's-Serâyâ Zeydî akideye sahipti ama kendi adına hilafete davet etmiyor "er-Rızâ min Âli-i Muhammed" diyordu. Kendinden sonra yerine Muhammed Mahrûk geçti. Ancak bu

Serâyâ'nın 200/815 yılındaki isyanı sonrası bölgeye gelmiş ve burada zehirlenerek öldürülmüştür. Bölge halkı tarafından "Mahrûk (yakılmış)" olarak bilinse de kaynaklarda yakılarak öldürüldüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır.⁵³ Ali er-Rızâ'nın Horasan'a geldiğinde türbeyi ziyaret ettiği ve bundan sonra öneminin arttığı görülmüştür.

Değerlendirme ve Sonuç

Çağdaş Şii müellifler müşterek halde Sâdât'ın Şiiliğin yayılmasında önemli rolü olduğunu savunmaktadırlar.⁵⁴ Söz konusu iddianın arka planında Ali soyundan gelen bütün kişileri Şiilikle irtibatlandırma anlayışının yattığı görülmektedir. Sâdât'a mensup kişilerin göç ettikleri bölgelerde Şiilik açısından ne tür bir faaliyet içinde oldukları, hangi eserler yazarak insanları yönlendirdikleri, halkta bulduğu karşılığın mezhebî bir niteliğe sahip olup olmadığı ile ilgili sorular cevapsız kalmaktadır. Sadece Sâdât'ın belli yerlere göç etmesinin o bölgede Şiiliği güçlendirdiğini söylemek kanaatimizce tutarsız bir değerlendirmedir. Yukarıda sayılan ve çoğunluğu Şii kaynaklar tarafından olmak üzere isimleri sayılan bu kişileri Şii saymamızı gerektirecek herhangi bir konumlarının olmadığı yalnızca Peygamber soyundan gelmiş olmanın karizmasına sahip oldukları ve bu özellikleriyle toplumda bir karşılıklarının olduğu görülmektedir.⁵⁵ Sâdât'ın Şiiliğiyle ilgili dillendirilen en önemli argümanlardan birisi onların buldukları bölgelerde Ehl-i Bey'tin faziletine dair hadisleri tedavüle sokup yaygınlaştırmalarıdır.⁵⁶ Ancak Ehl-i Bey'tin faziletleriyle ilgili hadisler belirli bir mezhebin güç kazanması anlamına gelmemektedir. Nitekim bu tür hadislerin Sünnî hadis külliyatlarında

isyanın öncülerinin, takiyye yaparak İmam Rızâ'nın imamlığına olan inançlarını ve onunla olan fikri ve manevi irtibatlarıyla birlikte kendilerine bir şey olduğu takdirde esas Şiilik zarar görmesin diye sakladıklarını düşünmek uzak değildir." (Bkz. *Târih-i Teşeyyu' der Nişâbûr*, 149); Bu kabir halen şehrin en çok ziyaretçi çeken mekânlarından birisi olmayı sürdürmektedir.

⁵³ Muhtemelen Nişâbur halkının ince "he" harfini "ha" şeklinde okuması sonucu "Mahrûk (kanı dökülmüş)" yerine "Mahrûk (yakılmış)" olarak bilinmiş olmalıdır. (Bkz. Deştî, *Târih-i Teşeyyu' der Nişâbûr*, 149.)

⁵⁴ Caferiyan, *Târih-i Teşeyyu' der İrân*, s. 23; Seyyid Nimetullah Hüseyinî, *Nakş-ı Sâdât ve İmamzâdegân der Tercî-i Teşeyyu'*, İntişârât-ı Asr-ı İnkılâb, Kum 1390/2011, 3-5.

⁵⁵ Mehmet Ümit, "Türklerin Müslüman Olmalarında ve Ehl-i Bey'te Duydukları Sevgide Ehl-i Beyt Mensuplarının Rolü Üzerine", *I. Uluslararası Hacı Bektaş-ı Veli Sempozyumu (7-9 Mayıs 2010 Çorum)*, Ankara 2011, 1/31-53.

⁵⁶ Ehl-i Beyt kavramının Şiiler tarafından nasıl istismar konusu edildiği ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Sönmez Kutlu, "Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçinde Semerlendirilmesi", *İslamiyat III* (2000), ss. 99-120.

da sıklıkla yer aldığı görülmektedir. Bu durumu Şîa'nın kendilerine Sâdât üzerinden bir tarih inşa etme isteğinin tipik bir göstergesi olarak okumak mümkündür. Ancak bütün bunlara rağmen, Fazlur Rahman'ın da işaret ettiği gibi,⁵⁷ özellikle Arap topraklarının doğusunda yaşayan Sünnîlerin Fâtıma ve Ali soyundan gelen Seyyidlere gösterdikleri “kölece saygı” Şiiliğin Sünnî İslam'ı etkileme kanallarından biri sayılabilir.

Horasan'da bulunan çok sayıdaki İmamzâde türbesi her ne kadar Şiiler için özel bir anlama sahipse de bu mezarların bulunması ve mezarlara gösterilen saygı ve tazim daha çok Ali soyu özelinde Ehl-i Beyt'e duyulan saygı ve sevgi ile ilişkilendirilebilir. Nitekim aynı mekânların hem Sünnî halk hem de yöneticiler tarafından ziyaret edilip onlara saygı gösterilmesi, Ehl-i Beyt sevgisinin bütün toplumsal kesimler arasında ortak payda olduğunu göstermektedir. Şiilerin genel olarak iktidardan uzak kalmalarının etkisiyle mezhebî eğitimlerini verecekleri medrese benzeri kurumsal yapılardan uzak kalmaları, ziyaret mekânlarının ve bunların etrafında oluşturulan külliyelerin tarihi süreçte önemli bir eğitim kurumu işlevi görmesine yol açtığı muhakkaktır. Bu bağlamda İmamzâdelerin Şîi duygu ve düşüncelerini olumlu yönde geliştirdiği ve mezhebe ait fikirleri tabana yaymada önemli bir araç olarak kullanıldığı kabul edilebilirse de ilk asırlarda bu fikrin kaynaklarını bulmak zordur.

Elimize ulaşan en eski Şîi ziyaret eserlerinden olan *Kâmilu'z-Ziyârât*'da Peygamber ailesine mensup sıradan kişilerin ziyaretlerinin değil daha çok imamların kabirlerinin ziyaretlerine vurgu yapılması, İmamzâde gibi Ehl-i Beyt mensuplarına ait mezarların Şiiler açısından ilk dönemlerde henüz bir anlam ifade etmediğini göstermektedir.⁵⁸ Birkaç istisnası bulunmakla birlikte, İmamzâde türbelerinin ortaya çıkarılması ve yaygınlık kazanması ile ilgili en erken işaretlerin Selçuklular dönemine götürülebilmesi Şîi düşüncenin yayılma araçlarından birisi olarak bu türbelerin kullanılmış olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle türbelerin, Şiiliğin toplumsal taban bulma ve geniş halk kitleleri tarafından kültürel anlamda varoluşunu hızlandırmada önemli bir işlev gördüğünü söylemek mümkündür.

⁵⁷ Fazlur Rahman, *İslam*, Ankara Okulu yay., Ankara 2000, 253.

⁵⁸ Teresa Berhheimer, “Shared Sanctity: Some Notes on Ahl al-Bayt Shrines in the Early Tâlibid Genealogies”, *Studia Islamica*, 108 (2013), 10.

Kaynaklar

- Abdulcelil er-Râzî (560/1164'ta hayatta), *Nakd: Ba'du Mesâlibi'n-Nevâsib fî Nak-di Ba'du Fedâihi'r-Revâfız*, thk. Mir Celaeddin Muhaddis Urmevî, Dâru'l-Hadîs, Kum 1391/2012.
- Berhheimer, Teresa, "Shared Sanctity: Some Notes on Ahl al-Bayt Shrines in the Early Tâlibid Genealogies", *Studia Islamica*, 108 (2013), ss. 1-15.
- el-Buhârî, Ebî Nasr Sehl b. Abdullah (ö. 4./10. asır), *Sırru's-Silsileti'l-Aleviyye fî Ensâbi's-Sâdâti'l-Aleviyye*, thk. Seyyid Mehdi Recâî, Kum 1389/2011.
- Bozkuş, Metin, *Büveyhîler ve Şiilik*, Sivas 2003.
- Caferiyan, Resul, *Târih-i Teşeyyu' der Îrân, ez Âgâz tâ Karn-i Heftom-ı Hicrî*, İlm Neşriyat, Tehran 1390/2011.
- Demir, Habip, "31 Mayıs-10 Haziran 2013 Tarihleri Arasında İran'da Düzenlenen "Şii-Sünnî İlişkileri" Çalıştayı ve İran Gezisi'ne Ait Notlar", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2013), ss. 159-195.
- Deştî, Muhammed, *Târih-i Teşeyyu' der Nişâbur ez Âgâz tâ Hamle-i Moğol*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Müessesesi-yi Âmûzişî ve Pejuhişî-yi İmam Humeyni, Kum trz.,
- Fazlur Rahman, *İslam*, Ankara Okulu yay., Ankara 2000.
- el-Hâkim Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbüri (ö. 405/1014), *Târih-i Nisâbur*, tıls. Halife en-Nisâbüri, thk. Behmen Kerîmî, Tahran 1339/1960.
- Heyet, *Dâyiretu'l-Meârif-i Teşeyyu'*, "Sâdât" maddesi, Neşr-i Şehîd Muhibbî, Tehran 1381/2002, IX/150-151.
- Hüseynî, Seyyid Nimetullah, *Nakş-ı Sâdât ve İmamzâdegân der Tervîc-i Teşeyyu'*, İntişârât-ı Asr-ı İnkılâb, Kum 1390/2011.
- İbn 'Anbe, Cemâlüddin Ahmed b. Ali ed-Dâvûdî (ö. 828/1424), *Umdetu't-Tâlibi's-Suğrâ fî Nesebi Âl-i Ebî Tâlib*, thk. Seyyid Mehdi er-Recâî, Kum 1430/2009.
- İbn Funduk, Beyhakî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kasım b. Zeyd (ö. 565/1169), *Lübâbu'l-Ensâb ve'l-Elkâb ve'l-A'kâb*, I-II, thk. Seyyid Mehdi er-Recâî, Mektebetü Ayetullah Mar'âşî Necefî, 2. Baskı, Kum 1385/2007.
- İbn Kûleveyh, Cafer b. Muhammed el-Kummî (ö. 368/978), *Kâmilu'z-Ziyârât*, thk. Cevad el-Kayyûmî, 5. Baskı, Neşru'l-Fukaha, Kum 1429/2009.
- İbn Tabâtabâ, Ebû İsmail İbrahim b. Nâsır (479/1086'da hayatta), *Müntekiletu't-Tâlibiyye*, thk. Seyyid Muhammed Mehdi, Seyyid Hasan el-Horasan, Mek-

- tebetu'l-Haydariyye, Necef 1388/1968.
- İbn Taktakî, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, (660-709/1262-1309), *el-Esilî fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Mehdî Recâî, Kum 1433/2012.
- İrfanmeniş, Celîl, *Muhâcirân-ı Müsevî*, Emîr Kebîr, Tehran 1391/2012.
- Kâidân, Asğar, *Âsitan-ı Mukaddes-i Hazret-i Abdulazim Hasenî*, Daru'l-Hadis, Kum, 1382/2003.
- Kerîman, Hüseyin, *Rey-i Bâstân*, I-II, 2. Baskı, İntişârât-ı Dânişgâh-ı Şehîd Behêştî, Tehran 1371/1992.
- Kummî, Hasan b. Muhammed b. Hasan (ö. 4./10. asır), *Târîh-i Kum*, trc. Hasan b. Abdulmelik Kummî, İntişârât-ı Zâir, Kum 1385/2006.
- Kutlu, Sönmez, "Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreci İçinde Semerelendirilmesi", *İslamiyat* III (2000), ss. 99-120.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Seyyid" maddesi, *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII/40.
- Mar'aşî, Seyyid Nasıruddin (ö. 892/1486), *Târîh-i Taberistan Rûyân ve Mâzen-derân*, Tehran 1345/1966.
- et-Tûsî, Ebî Cafer Muhammed b. el-Hasan (ö. 460/1067), *Ricâlu't-Tûsî*, thk. Cevâd el-Kayyûmî el-İsfahânî, Neşru'l-İslâmî, 5. Baskı, Kum, 1430/2009.
- Onat, Hasan, "Şiiğin Doğuşu, İlk Şii Fikirler ve İlk Şii Hareketler", *İslam Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*3. Baskı, Grafiker Yay., Ankara 2014.
- el-Ömerî, Necmeddin Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Alevî (ö. 466/1073), *el-Mecdî fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, thk. Ahmed el-Mehdevî ed-Dâmeğânî, 2. Baskı, Mektebetu Âyetullah Mar'aşî Necefî, Kum 1380/2001.
- Öz, Mustafa "İmamzâde", *DİA*, İstanbul 2000, XXII/209-210.
- Sehlâbâdî, M. Neccârî, *İmamzâdegân-ı İrân ve Bekâ-ı Müteberrika*, Müessesesi-i Ferhengî-yi İntişârât-ı Hâtem, Meşhed 1390/2011.
- Şahin, Hanifi "Câmiu't-Tevârîh'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", *bilig*, 73 (2015).
- Utâridî, Azizullah, *Abdulazim el-Hasenî Hayâtuhu ve Müsneduhu ya Zindegânî-yi Hazret-i Abdulazim Aleyhi's-Selam*, Çaphane-i Haydarî, Tehran 1342/1963.
- Ümit, Mehmet, "Türklerin Müslüman Olmalarında ve Ehl-i Beyt'e Duydukları Sevgide Ehl-i Beyt Mensuplarının Rolü Üzerine", *I. Uluslararası Hacı Bektaş-ı Veli Sempozyumu (7-9 Mayıs 2010 Çorum)*, Ankara 2011.